

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕТИЧНИХ УЯВЛЕНЬ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Постановка проблеми. На тлі духовно-моральної кризи сучасного суспільства, втрати істинних ціннісних орієнтирів відбувається процес становлення особистості, в якому психологи надають виняткового значення саме періоду дошкільного дитинства. В дослідженнях Л. Божович, Л. Виготського, О. Запорожця, Д. Ельконіна підкреслюється, що дошкільне дитинство виступає періодом зародження і формування етичних інстанцій. Д. Ельконін розглядає виникнення етичних інстанцій як процес оволодіння зразками поведінки: «Виникнення первинних етичних інстанцій і є процес засвоєння зразків поведінки, пов'язаних з їх оцінкою з боку дорослих» – з контексту зрозуміло, що мова іде про формування етичних уявлень [14, с. 153], адже Л. Божович розглядає етичні уявлення як процес засвоєння зразків поведінки, пов'язаних з їх оцінкою з боку дорослих [4, с. 241]. Ми розглядаємо етичні уявлення як когнітивно-емоційні утворення; узагальнені чуттєво-наочні образи належних зразків поведінки, що мають нормативно-оцінний зміст.

Первинні етичні уявлення, за даними наукових досліджень (Д. Ельконін, Л. Божович, Т. Коннікова, Є. Суботський), виникають у дітей на межі раннього та дошкільного віку, адже виступають основним матеріалом наочно-образного мислення, провідного виду мислення в період дошкільного дитинства [10]. Таким чином, етичні уявлення найбільш адекватна віковим особливостям форма засвоєння суспільної моралі: кожна моральна категорія для дитини абстрактна поки вона не втілиться в конкретні образи людей та події оточуючої дійсності.

Етичні уявлення дітей мають ряд особливостей. М. Боришевський зауважує, що «дитина не народжується з готовою моральною свідомістю їй не властиві жодні моральні погляди, вона не має уявлення про добро і зло...» [6, с. 8], в той же час етичні уявлення не виникають самі собою, а

складаються в процесі життєдіяльності дитини її спілкування з оточуючими. Л. Кольбергом було доведено, що розвиток етичних уявлень залежить від специфічного досвіду індивіда, який дитина виносить з найближчого оточення, при цьому дитина може оволодіти первинними нормами поведінки, не розуміючи їх морального змісту. Загальновідомо, що дошкільному періоду дитинства притаманна висока здатність до наслідування – спостереження породжують образи, чим емоційніший образ, тим швидше він знаходить своє відображення у вигляді зовнішніх реакцій, а згодом переростає у особистісні якості. Період дошкільного дитинства (до 6 – 7 років) як період наслідування значною мірою визначає моральність особистості дорослої людини. Дослідження Д. Шатрова доводять, що надзвичайно важливим фактором в моральному розвитку дитини є сім'я, характер взаємовідносин дорослих з дитиною [13]. Члени сім'ї виступають носіями зразків поведінки та способів дій, системи цінностей – це те середовище, моральна атмосфера якого зумовлює ціннісні орієнтації дитини. На думку Є. Субботського необхідні умови морального розвитку складаються в рамках альтруїстичного стилю спілкування з дитиною, що передбачає реалізацію безкорисної поведінки, добровільну відмову від власної вигоди за ради блага партнера [9], за таких умов діти отримують максимально позитивні зразки, що продукують відповідні образи. Однак, на нашу думку, такий стиль спілкування має зберігатися не лише по відношенню до дитини, але й інших членів родини, мікросоціуму, який постійно впадає в поле зору дитини, з поясненням дитині причин такої поведінки дорослих; в протилежному випадку безумовний альтруїзм по відношенню лише до дитини може зіграти протилежну роль – сформувати егоїзм, за словами А. Бандури, безумовна любов зробила б дітей не керованими [1].

Важливої ролі у становленні етичних уявлень набуває єдність дії та слова. Якщо лише на вербальному рівні пропонуються гідні конструкти, але в реальній поведінці дорослих вони відсутні у дитини формується пасивний

образ, який не має спонукальної сили, як наслідок відбувається розрив між вербальною та реальною поведінкою, адже дитина в щоденній життєвій практиці рідко спостерігає дію цих конструктів і моральна норма відокремлена від реальних повсякденних життєвих ситуацій. Не випадково Є. Глива провідну роль у формуванні позитивних зразків поведінки з моменту «першої зустрічі з відкритим світом» відводить батькам, яких дитина спонтанно наслідує. Тому вчений висуває вимогу: «Батьки повинні з беззастережною любов'ю, послідовністю та терплячістю «годувати» дитину позитивною поведінкою, яку вона (несвідомо) засвоює як належну та гідну» [8, с. 97].

Згідно Л. Божович, Д. Ельконіна етичні уявлення дітей безпосередньо пов'язані з емоційним відношенням до людей [11, с. 51]. Авторитетний дорослий здійснює сильніший вплив на дитину, його модель поведінки швидше копіюється дитиною (визначальну роль тут відіграє стиль спілкування) [13], адже все, що пов'язано з авторитетним дорослим, як правило супроводжується сплеском позитивних емоцій, прив'язаністю до дорослого. Згідно А. Бандури увага дитини спрямовується в потрібне русло завдяки особистій привабливості моделі. Психологи часто користуються терміном «значимий дорослий», що означає особу, яка здійснює суттєвий, визначальний вплив на розвиток і спосіб життя дитини. Звісно, для дитини дошкільного віку з огляду обмеження мобільності найчастіше значимим дорослим виступає член родини або наближена до родини особа.

Проте, як зазначає С. Ладивір соціокультурний простір сучасного дошкільника надзвичайно динамічний, в дошкільному віці розширюється коло спілкування дітей, окрім членів родини діти знаходяться під впливом спілкування з однолітками, іншими дорослими людьми; останнім часом макросередовище тісно злилося з мікросередовищем дитини, глибоко проникло в нього за допомогою інформаційних технологій, а процеси глобалізації породили входження з екранів різних світоглядних систем та культур. Це не може не позначатися на формуванні етичних уявлень дітей.

А. Бандура розглядає телебачення як джерело символічного моделювання, підкреслює його постійно зростаючий вплив і зауважує, що чим сильніше засоби масової інформації впливають на уявлення, тим ефективніше виступає його соціальна дія. Про силу впливу ЗМІ свідчить час, який проводять діти біля екранів та живий інтерес – дітей (як і дорослих) ніхто не примушує дивитися телевізор або сидіти за комп'ютером, в той самий час усні повідомлення не можуть затримати увагу дітей, а демонстровані на екранах образи, наповнюють підсвідомість, напрочуд легко привласнюються і швидко наслідуються дітьми. А. Бандура зауважує, що таке стрімке зростаюче значення символічного моделювання може призвести до того, що батьки, вчителі та інші традиційні моделі будуть витіснені з їх провідного місця в системі соціального навчання [1], іншими словами втратять свою значимість. Легке засвоєння різноманітних образів поведінки пояснюється недосконалістю морально-етичної селективності внаслідок вікових особливостей: дошкільник, без впливу дорослих неспроможний розібратися в бурхливому потоці пропонованих зразків, моделей, відповідно відбувається прийняття пропонованих штампів, викривлення уявлень про моральні норми та цінності, що неминуче позначається на поведінці. Тому розвиток етичних уявлень неможливий поза оцінкою потоку інформації, яку несе в собі як макро- так і мікросередовище. Етичні уявлення дитини дошкільного віку як єдність слова та образу зароджуються в оцінці конкретного факту, сприйнятого дитиною, саме слово авторитетного дорослого, його позиція в ході спілкування з дитиною відіграє вирішальну роль в тому який образ відіб'ється в свідомості дитини. Д. Ельконін розглядав становлення етичних уявлень як шлях, в якому воєдино злиті безпосередній емоційний стан і моральна оцінка, вчений вважав, що саме на основі етичної оцінки відбувається диференціювання самими дітьми всіх вчинків на гарні та погані, поступове засвоєння моральних оцінок веде до того, що етичні уявлення відділяються від емоційного відношення і починають його визначати [14]. Оцінка є проявом емоційного ставлення, яке виражається в певних емоційних

реакціях на явище дійсності, витікає з переживань особи і в процесі аналізу життєвої ситуації слугує не лише оцінкою конкретного вчинку, але й самої моральної норми, показником прийняття або неприйняття норми особистістю, тож виступає посередником між сприйманням та свідомістю дитини в плані формування моральних образів, впливає на те, що саме виносить дитина зі своїх спостережень і як інтерпритує. Так, А. Бандура, досліджуючи поведінку зазначає, що на відтворення дітьми образів, зразків впливає те, як реагує на їх поведінку сама модель і доводить, що діти схильні змінювати власні стандарти моральної оцінки під дією судження моделі [1]. Під впливом оцінки дорослого відбувається як формування етичних уявлень, так і формування внутрішньої оцінки моральної поведінки, тобто самооцінки. Л. Божович підкреслює, що оцінки, котрі дає дорослий поступово засвоюються і стають власними оцінками дитини [4]. Н. Мельникова зовнішню та внутрішню моральну оцінку розглядає як один з психологічних механізмів розвитку моральної сфери особистості в цілому, оцінка виступає механізмом та інструментом моральної регуляції, що породжує необхідність її відзеркалення в етичному уявленні. Т. Титаренко розглядає оцінку як єдність емоційних та когнітивних елементів, зауважує, що остання може бути або більш пізнавальною, або більш емоційною. Таким чином, оцінка допомагає з одного боку правильно зрозуміти ту чи іншу ситуацію, сформулювати те чи інше ставлення до неї, з іншого – чинить вплив на самооцінку дитини та оцінювання нею інших, зміст цієї оцінки вже залежатиме від сформованості етичних уявлень дитини. С. Якобсон та Г. Морєва розглядають самооцінку як спонукальну силу за відсутності зовнішнього контролю [15]. Тож цілком слушно Н. Тарнавська вбачає нейтралізацію негативних соціальних впливів в розвитку рефлексивно-критичного ставлення дитини до них [12].

Не всі образи, які сприймає дитина нею усвідомлюються, усвідомлюється значиме, те що торкається почуттів, зумовлює певні емоційні реакції, відповідно утворює чуттєвий образ. Отже, включення емоційного

відношення, власного ставлення до моральних вимог, моральних зразків постає однією з провідних умов повноцінного розвитку етичних уявлень у дошкільників, визначає їх дієвість на рівні поведінки. Не випадково І. Бех наголошує на ролі так званого «емоційного образу», описаного О. Запорожцем, якому надає статусу рушійної сили, мотиву – з одного боку і, водночас – з іншого – гаранту прийняття суб'єктом моральної вимоги: «... образу сприймання недостатньо бути лише пізнавальним конструктом (так як в ньому відсутнє спонукальне начало), він має виступати емоційно збагаченим когнітивним утворенням, емоційним образом» [3, с. 20].

Узагальнюючи зазначене, доцільно окреслити структурні компоненти оволодіння суспільною моральною свідомістю на рівні етичних уявлень:

а) ситуація, в якій демонструється той чи інший зразок, його зміст та емоційне оформлення, носій цього зразка (особиста привабливість для дитини);

б) оцінка, яка супроводжує дану ситуацію: її зміст, носій цієї оцінки, емоційне відношення дитини до нього;

в) суб'єкт (дитина), що сприймає ситуацію, з притаманними їй індивідуальними особливостями, образом «Я» (ми поділяємо погляди Л. Божович, Т. Коннікової на моральний розвиток в контексті становлення особистості в цілому з урахуванням її психічного і соціального розвитку [5]).

Відповідно можна виділити ряд психолого-педагогічних умов розвитку етичних уявлень у дітей дошкільного віку. Так перша умова пов'язана з моральним потенціалом соціального оточення і виховного мікросоціуму, що має наступні прояви: рівень моралі суспільного оточення; моральна культура в родині та в дошкільному закладі; наявність моральних зразків, розробленість і представленість дітям моральних норм, правил та вимог. В сучасному суспільстві, за умови втрати питомої ваги моральних орієнтирів, проблема розуміння дітьми моральних норм та категорій набуває особливої актуальності. Сама дитина, без впливу дорослих неспроможна розібратися в бурхливому потоці різноманітних подій та інформації, відповідно

пропоновані моделі поведінки не завжди відповідають моральним нормам, а останнім часом в багатьох випадках відверто протистоять базовим цінностям людства. Аморальні зразки поведінки проникають в свідомість дитини через мультфільми, фільми, комп'ютерні ігри, відповідні їм друковані засоби (різноманітні дитячі журнали, книги, що видаються за змістом екранної продукції), приклад оточуючих. Висока здатність до наслідування породжує прийняття пропонованих штампів, викривлення уявлень про моральні норми та цінності. За умови орієнтації сучасної освіти на інтелектуалізацію дитини розвиток етичних уявлень як вагової складової духовно-морального розвитку в цілому поступово відходить на задній план, формуючи неповноцінність майбутнього суспільства.

Виходячи з того, що уявлення є по суті узагальненими образами багатьох сприймань, матеріал кожного нового сприймання зливається з попередніми і складає точнішу картину (Є. Ігнат'єв, Н. Касапська, Б. Ломов,) припускаємо, що повнота, рівень узагальнення образів належних зразків поведінки залежить від кількості сприймань дітьми пропонованих моделей. Чим більше демонстрації позитивних моделей поведінки, тим повніший і стійкіший образ. Тому наступна умова пов'язана із стабільністю демонстрації позитивних зразків поведінки та формування критичного ставлення до негативних соціальних впливів.

Третя умова оволодіння етичними уявленнями пов'язана з оцінно-етичними судженнями дорослого про той чи інший сегмент реальності. Етичні уявлення зумовлені як особливостями особистості дитини так і специфікою суспільного оточення, в якому та перебуває і залежать від системи ціннісних орієнтацій особи, що в даний момент дає оцінку сегменту реальності. Уявлення виступає образом, який виконує функцію символізації досвіду дитини, того змістового наповнення, яке дитина пов'язує з абстрактним словом.

Лаура Е. Берк розглядає інтерналізацію як двосторонній процес, що відбувається в результаті поєднання впливів, що формуються в самій дитині

(внутрішні процеси), і впливу оточення, в якому знаходиться дитина (зовнішній вплив) [2, с. 760]. Таким чином, четверта умова – активність дитини в оволодінні етичними уявленнями, що має наступні прояви: імітація моральних еталонів в поведінці, наслідування моральних зразків у взаємовідносинах з дорослими та дітьми. Активність дитини, засвоєння нею етичних еталонів має відбуватися на тлі формування у неї позитивного образу Я (С. Якобсон, Г. Морєва), бажаності бути моральним («гарним», «хорошим» на рівні дошкільника), це пришвидшить процес «привласнення», «слідування» набутим етичним еталонам. Без позитивного відношення дитини до моральної норми неможливо сформувати істинні уявлення, моральні образи, так С. Галяутдінова зазначає: «Є беззаперечним положення про те, що без виробки позитивного емоційного відгуку на моральні норми не може бути глибокого засвоєння моральних норм» [7, с. 15].

П'ята умова визначається психолого-педагогічним супроводом розвитку етичних уявлень дошкільників: добір ефективних засобів, розробка моделі процесу розвитку етичних уявлень у дітей дошкільного віку, підготовка педагогічних кадрів до роботи з розвитку етичних уявлень; підвищення рівня моральної культури як батьків так і педагогів. В умовах сучасного соціуму неприпустимо залишати дитину сам на сам з пропонованими штампами і моделями поведінки. Розвиток етичних уявлень як однієї з передумов морального зростання особистості вимагає значного зусилля і цілеспрямованих впливів.

Отже, діяльність психолога, педагога спрямована на розвиток етичних уявлень дітей дошкільного віку повинна бути психологічно обгрунтованою; програма розвитку етичних уявлень у дошкільників має враховувати особливості розвитку етичних уявлень в період дошкільного дитинства та спиратися на психолого-педагогічні умови, необхідні для їх формування, що вимагає роботи в різних напрямках. Це і визначає перспективу подальших наукових пошуків.

Київський університет імені Бориса Грінченка, 2010